

KECSKEMÉTI GÁBOR
A prédikáció műnemi besorolása
és a prédikációelméleti gondolkodás korszakai

E tanulmány anyagának zöme Wolfenbüttelben gyűlt össze 1994 nyarán, egy hónappal pótolhatatlan, nagybeteg professzorom halála előtt. Testetlen szomorúság van a sorok között: kívántam a jót, de tudtam az igazat.

A régi magyar halotti beszédek irodalomszociológiai jellegzetességeinek — Tarnai Andor által kezdeményezett és irányított — tanulmányozása közben világossá vált, hogy a 16–18. században írott retorikai, homiletikai kézikönyveknek a prédikáció műnemi besorolását illető szűkszavúsága néhány félreértésnek vált okozójává a téma (egyébként igen csekély számú) modern feldolgozásaiban.¹ A régi irodalomelméleti kézikönyvekben, illetőleg az egyes művek kritikátörténeti jelentőségű megjegyzéseiben a *genusokról* mondottakat számbavéve beléphetünk azon korabeli nézetek hálózatába, amelyek a prédikációról és annak a szónoklathoz való viszonyáról szólnak.²

A prédikációnak a pogány kori szónoklattan valamely *genus*ához való sorolása a 14. század végéig fel sem merült. James J. Murphy árnyaltan mutatja be azt a folyamatot, ahogyan a pogány kori antikvitás értékéről, a keresztény tanok terjesztésében való felhasználhatóságáról folytatott ókeresztény vitát,³ majd a korai közép-

1 KECSKEMÉTI Gábor, *Domini sumus: Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában*, ItK, 1992, 386, 31. j.

2 Módszertani újdonságot is jelentő, úttörő lépés ebbe az irányba a nemzetközi szakirodalomban: John W. O'MALLEY, *Content and Rhetorical Forms in Sixteenth-Century Treatises on Preaching = Renaissance Eloquence: Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, ed. James J[erome] MURPHY, Berkeley–Los Angeles–London, 1983, 238–252; hasonmás kiadása: John W. O'MALLEY, *Religious Culture in the Sixteenth Century Preaching, Rhetoric, Spirituality, and Reform*, [London,] 1993 (Variorum Reprints), III. sz. (a továbbiakban: O'MALLEY, *Content*).

3 James Jerome MURPHY, *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from*

kori századoknak a pogány kultúra rendszeréből bizonyos részeket még egészében áttemelni kívánó törekvéseit⁴ a 8–9. századtól a homiletikai gondolkodásnak olyan kerete váltotta föl, amelyben efféle elméleti kérdések fel sem merültek.⁵ A múlt irodalmi rendszerének a jelen sajátos szükségleteit kellett szolgálnia, az ókori hagyomány továbbélésének az érett középkorban nem volt egységes története, hanem az azt aktualizálva felhasználó területek szerinti részrendszerekben fejlődött tovább. A prédikációírás szabályozását végző részrendszer ráadásul Szt. Ágostontól csaknem nyolc évszázadon át egyetlen preceptív értekezést sem produkált.⁶ A prédikálást tárgyaló igen csekély számú kora-középkori műben sem az írások elkészítésének módszertana, sem tagolásuk, szerkezeti egységeik tana, sem a formát illető megfontolások nem állnak központi helyen, sőt a leggyakrabban ezekről szó sem esik. A leendő, ill. a gyakorló prédikátort kizárólag a prédikáció tartalmát érintő tanításokon vezeti végig ez az elméleti irodalom; szinte semmi sem marad a kezünkben, ha e megjegyzések alapján rekonstruálni próbáljuk a kor tényleges szónoki gyakorlatát. A formai előírások hiánya természetesen szorosan összefügg a homilia népszerűségével, szinte kizárólagosságával, amelynek gyakorlata szükségte-lenné, sőt értelmetlenné tette volna az efféle rendszerezési kísérleteket.⁷ A tartalmi előírások fokozódó jelentősége azonban a keresztény szónoklat egészének alapvető jellegzetességeivel is összefügg. Az isteni kinyilatkoztatásból ismert, hiteles és teljes igazság közlésének kritériuma, amint köztudott, a keresztény szónoklat újdonsága az ókori retorikához képest.⁸ Ezek a közölt igazságok szintjét illető magas követel-mények egyrészt a közlés formáját tették másodlagos fontosságú kérdéssé, másrészt a közlendővel szembeni tartalmi és a közlő személyével szembeni erkölcsi kritériu-mok fokozottabb érvényesülését okozták.

A 13. század elejétől robbanásszerűen elterjedő új szónoki gyakorlatot, a kiinduló textusáról, „themá”-járól „thematikus”-nak nevezett, skolasztikus *sermót*⁹ új

Saint Augustine to the Renaissance, Berkeley–Los Angeles–London, 1974, 47–64; NAGY Ferenc Károly, *Az antik műveltségi diszciplínák átszarmaztatása a nyugati keresztény-ségbe*, Bp., 1939, 9–23 (Specimina Dissertationum Facultatis Philosophica Regia Hungarica Universitatis Elisabethina Quinqueecclesiensis, 164; Pedagógiai Intézet Értekezései, 12); LUKÁCSY Sándor, *Magyar Seneca*, ItK, 1992, 262–263.

⁴ MURPHY, *i. m.*, 64–82.

⁵ *Uo.*, 82–87.

⁶ *Uo.*, 284–285.

⁷ *Uo.*, 298–300. A homilia magyarországi ismertségéről és gyakorlatáról lásd TARNAI Andor, *„A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., 1984, 21 (Irodalomtudomány és Kritika).

⁸ KECSKEMÉTI, *i. m.*, 383–384.

⁹ Sajátosságainak tömör összefoglalását lásd MURPHY, *i. m.*, 331; VIZKELETY András, *„Világ világa, virágnak virága...”: Ómagyar Mária-síralom*, Bp., 1986, 52–53 (Kézirattár); MADAS Edit, *A XIII–XIV. századi magyarországi ferences prédikáció forrásvidéke (A Gyulafehérvári Sorok kódexének sermóiról)*, ItK, 1993, 7. Prédikációk *prothemá*iból részletes skolasztikus homiletikát rekonstruál: Johannes Baptist SCHNEYER, *Die Unterweisung der Gemeinde über die Predigt bei scholastischen Predigern: Eine Homiletik*

típusú traktátusok írása kíséri.¹⁰ Ezek ugyan már gyakorlatias, mind a tagolásra, mind az egyéb formai jegyekre nagy gondot fordító homiletikai művek,¹¹ arra azonban egyetlen utalás sincs bennük, hogy bármilyen vonatkozásban az antik retorika leszármazottjának tekintenék magukat,¹² kísérletet tennének ahhoz való viszonyuk meghatározására.¹³ Így természetesen az sem merül fel bennük, hogy a prédikációnak valamely ókori *genushoz* kellene tartoznia.¹⁴ A pogány kori elméletnek olyan eleme lehetett ez is, amelyről vagy tudomással sem bírtak, vagy a napi gyakorlat szempontjából semmiféle hasznát sem látták végiggondolásának, fogalmi bevezetésének.

aus scholastischen Prothemen, München–Paderborn–Wien, 1968. A *sermo* magyarországi elterjedésének tényezőiről (egyetemet járt művelt papok, a prédikáló szerzetesrendek) és közönségének társadalmi köréről lásd TARNAI, *i. m.*, 52–53, 69. A *sermo* szó fordítására magyar nyelvű szövegekben a *pradicatiót* használták, lásd *uo.*, 254. A két prédikálási mód, *homilia* és *sermo* megkülönböztetésének terminológiai nehézségeiről lásd H. Leith SPENCER, *English Preaching in the Late Middle Ages*, Oxford, 1993, 228–268.

10 A magyarországi ismertségre szert tetteket felsorolja TARNAI, *i. m.*, 53–54.

11 MURPHY, *i. m.*, 311, 314 stb.

12 Pedig elméletük többet köszönhet ókori elméletek töredékeinek, mint azt gondolni lehetne. Tarnai Andor felsorolt néhány példát arra, hogy voltaképpen ókori retorikai terminusok, például a Q. Fabius Laurentius Victorinus Magyarországon is használt művéből ismertek kapnak teljesen új értelmet az új alkalmazási területen; lásd TARNAI, *i. m.*, 53. Példáit bővítve: az új prédikálási módszerben nagy szerepet játszó *divisio* és *subdivisio* is talán a késő-antik Victorinus Cicero-kommentárjainak *partitio* és *divisio*-fogalmaira vezethető vissza. Feltehetően a *Rhetorica ad Herennium* hatására alakul úgy ez a prédikációtípus, hogy *divisio*jának minden pontja egy-egy kis prédikáció szerkezetét ölti, hiszen ez a középkorban *rhetorica secunda* vagy *nova* néven ismert és rendkívül népszerű tankönyv szögezte le, hogy az a legtokéletesebb argumentum, amelynek szerkezete követi a szónoklat egészének szerkezeti elemeit. (Bővebben lásd MURPHY, *i. m.*, 315–316; John W. O'MALLEY, *Praise and Blame in Renaissance Rome: Rhetoric, Doctrine, and Reform in the Sacred Orators of the Papal Court, c. 1450–1521*, Durham, North Carolina, 1979, 44 [a továbbiakban: O'MALLEY, *Praise and Blame*].) A traktátusok azonban az ókori retorikáknak még a tanításaiikkal közvetlenül megfeleltethető pontjaira sem hivatkoznak, s noha a leírt szónoki rendszer más módszereihez is találhatnának megerősítő ókori idézeteket, ilyeneket nem is keresnek. Ugyan „az alapok és a terminológia kétségtelenül görög-római eredetűek, de a régi előírások új területre való alkalmazása során új rendszer épült fel, és új fogalmak váltak közkeletűekké.” (TARNAI, *i. m.*, 73.)

13 Önmeghatározásuk alapja sokkal inkább a korábbi prédikációs gyakorlathoz, a homiliához való viszonyuk, amelyet régiesnek („antiquus modus pradicandi”), de az egyszerű nép oktatására még mindig hasznosnak tartanak; lásd TARNAI, *i. m.*, 21, 42; Marianne G. BRISCOE, *Artes pradicandi*, Turnhout, 1992, 29–30 (Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental, 61, 9–76). Ugyancsak fontos része az *ars* önmeghatározásának az egyéb irodalmi segédeszközökhöz való viszonyulás, lásd MURPHY, *i. m.*, 342–343; TARNAI, *i. m.*, 54–55.

14 Ma általunk ismert, írott formájában a skolasztikus *sermo* valóban nem jellemezhető valamely *genushoz* való besorolással.

A trecento itáliai gyakorlatának elemzése inkább az ellenkező irányú hatásra mutat példát: a városállamokban újból megjelenő világi szónoklat¹⁵ bizonyos esetekben a skolasztikus prédikáció hatása alá került. 1341-ben, költővé koronázásakor Petrarca is olyan szónoklatot tartott, amelyben teljesen a prédikáció analógiájára tette meg textusául és fejtette ki Vergilius egy helyét.¹⁶

A korábbi kutatás ugyan világosan látta a prédikáció további fejlődésének fő útját, adós maradt azonban részint egy rendkívül érdekes átmeneti időszak prédikációs gyakorlatának feltárásával, részint a prédikációelméleti gondolkodásban a 16. század elején bekövetkező, lényegi és maradandó hatású változás számbavételével. Murphy még úgy vélte, hogy a „thematikus” prédikáció elméleti rendszere uralta a prédikáció retorikáját egészen a reformáció idejéig.¹⁷ Egy későbbi megjegyzése szerint egészen a 17. századig, Fénelonig nincs nagyobb váltás a prédikáció elméletében.¹⁸ Tarnai Andor is úgy fogalmazott, hogy „A skolasztikus gondolkodás e sajátos irodalmi terméke lényegében mindaddig sértetlenül maradt, míg a skolasztika ellenreformáció idején megújított formája is el nem tűnt — nagyjából a XVIII. századig.”¹⁹ E megállapításoknak számos vonatkozásban, mindenekelőtt a prédikációs gyakorlat fő mozgásirányainak megjelölésében tökéletesen igazuk van; a prédikációelmélet általuk homogénnek tételezett nagy szakaszában azonban — mint látni fogjuk — egy paradigmatis fordulópontra lehet találni. Árnaltabb megközelítés szükséges továbbá a közvetlenül a reformációt megelőző átmeneti időszak prédikációs jellegzetességeinek leírásához is.

Ugyanis a skolasztikus prédikáció és a világi szónoklat közötti hatás iránya a trecento évtizedeiben kezd megfordulni. A 14. század végi Itáliában jelennek meg először olyan prédikációk, amelyek szakítanak a középkori prédikáció hagyományával, és félreérthetetlenül a klasszikus retorika felélesztésének hatását mutatják. Az európai prédikáció történetében a *homilia* és a skolasztikus *sermo* után egy új, eddig figyelemre alig méltatott szakasz, az általában *oratió*nak nevezett, a világi szónoklattal hatása alatt írott prédikációk kora jön el. A legkorábbi ilyen prédikációk között szokás említeni Pier Paolo Vergerio Szt. Jeromos-panegyricusait (1392–1408), amelyekben nincsenek meg a *laudes sanctorum* középkori kellékei (textus, *divisio*, *auctoritasok*, szubtilis szerkesztés, a bizonyítás dialektikus stílusa stb.), hanem a klasszikus *genus demonstrativum* műfaji jegyeinek megfelelően, a klasszikus toposzokra támaszkodó invenciók eljárásával íródtak.²⁰ A téma modern nemzetközi

15 Lásd ezzel kapcsolatban a podesta kézikönyveinek és a kialakuló elméleti irodalomnak, az *ars arengandina*nak történeti áttekintését: Paul Oskar KRISTELLER, *Rhetoric in Medieval and Renaissance Culture = Renaissance Eloquence*, i. m., 1–19.

16 Uo.

17 MURPHY, i. m., 325: „the complete theory of the ‘thematic’ or ‘university-style’ sermon [...] dominated the rhetoric of preaching well down into Reformation times.”

18 Uo., 362.

19 TARNAI, i. m., 52.

20 O’MALLEY, *Content*, 238–240. A módszer bizonyos középkori előzményeihez lásd azokat az érzékeny megfigyeléseket, amelyeket Ruth Morse tesz az *encomium*-életrajzoknak

szakirodalma e *genus* keresztény szentekre való adaptációját bevett gyakorlatnak mondja az 1410-es évek Padovájában,²¹ majd a módszer Itáliában másutt is gyorsan terjedni kezd, főként a latin nyelvű prédikációkban. A szentek dicséretének e gyakorlatát később a halotti beszédekben is adaptálni kezdik (Poggio Bracciolini Zabarella bíboros fölötti beszéde az egyik legkorábbi példa erre 1417-ben²²), s míg a késő-középkori Itáliában a temetéseken is tematikus prédikációk hangzottak el,²³ a 15. század egészén át Itália nagyobb városaiban széltében vannak követői az új technikának. Szerepet kap ebben, hogy egyházi szónokok nemcsak vallási ünnepeken beszélnek, hanem mindinkább olyan alkalmakkor is, amelyeket a világi szónoklat favorizál: temetés, esküvő alkalmával, egyéb nyilvános eseményeken.²⁴ A prédikáció egyre inkább a világi, humanista szónoklat hatása alá kerül, a textust szabályos *introductio* egészíti ki vagy helyettesíti, a korízlést követő retorikus stílust használják, vagyis a vallásos tartalom és a klasszikus forma kombinációja valósul meg.²⁵

John M. McManamon megvizsgálta az 1455 és 1534 között a pápai udvarban, a pápák gyászszertartásain elmondott halotti prédikációkat. E prédikációk elmondására a pápa halálát követő megemlékező *novena*, vagyis a kilenc napon át egymást követő gyászmisék szolgáltattak alkalmat. Az erről rendelkező *Ordo Romanus* szerint ugyan mind a kilenc gyászmisén elhangozhat egy-egy prédikáció, ám ez nem kötelező, s általában nem is tartottak ennyit. Legalább egy prédikációra azonban mindig sor került, s a halálesettel foglalkozó részeket mindig meg lehet találni abban a másik prédikációban is, amelyet a pápaválasztó konklávét közvetlenül megelőzően *de eligendo pontifice* tartottak. McManamon abból indul ki, hogy a prédikátoroknak két független rendszer állott rendelkezésükre, hogy gyászbeszédüket azok preceptumai alapján szerkesszék meg: az ókori *laudatio funebris* és a középkori *ars predicandi* előírásai. A fenti időszakból fennmaradt 17 ismert szövegű beszéd közül csak 5 követi a skolasztikus *sermo* szerkezetét, közülük is csak egy alkalmazza a szokásos háromrészes formális *divisiót*. Mind az öt *sermo* ráadásul a klasszikus konvenciónak megfelelően megírt *exordiummal* helyettesíti a skolasztikus *prothemát*. Az *auctoritasok* között a középkori skolasztikus szerzők szinte egyáltalán nem fordulnak elő. Az apodeiktikus igazságúnak szánt érvelés mellett a szónoki kelléktár invenciós eljárásainak is jelentős szerep jut. Összességében a humanista szónoki technika a skolasztikus beszédszerkesztésnél jóval nagyobb hatásúnak, elterjedtebbnek mutatkozik.²⁶ A pápák fölött elmondott szövegek fényében tehát úgy látszik, hogy a

részint a hagiografikus irodalomra, részint a történeti művek uralkodói jellemzéseire tett hatásáról: Ruth MORSE, *Truth and Convention in the Middle Ages: Rhetoric, Representation, and Reality*, Cambridge, 1991, 125–137, 118–119.

21 O'MALLEY, i. h.

22 Uo.

23 John M. McMANAMON, *Funeral Oratory and the Cultural Ideals of Italian Humanism*, Chapel Hill–London, 1989, 5–35.

24 KRISTELLER, i. m.

25 Uo.

26 John M. McMANAMON, *The Ideal Renaissance Pope: Funeral Oratory from the Papal Court*, Archivum Historia Pontificia, 14(1976), 19–33.

prédikálásnak ez a módja már győztesen került ki a hagyományos thematikus prédikációval megívott harcából, a *sermót* felváltotta az *oratio*.

Az itáliai temetéseken szokásos szónoki gyakorlat egészének megfigyelése is hasonló eredményt hozott.²⁷ McManamon a későbbiekben éppen ebbe az irányba szélesítette kutatásainak körét, és önálló könyvet szentelt az 1374 (Petrarca halála) és 1534 (VII. Kelemen temetése) közötti itáliai latin nyelvű halotti beszédeknek. Forrásanyaga így már több mint 500 beszédre terjed ki, ami következtetéseit még megalapozottabbá, a kiolvasható tendenciákat általános érvényűvé teszi. Ráadásul bizonyos szónoklatok, éppen a humanizmus értékrendszerétől leginkább meghatározottak, igen nagy népszerűsége tettek szert: az 1405–1478 közötti évekből 9 olyan beszéd ismeretes, amelyekből itáliai könyvtárakban ma is legalább tíz egykorú másolatot lehet találni, közöttük olyan is van, amelyből 46 másolat került elő.²⁸ 1500-ig nyomtatásban is megjelent legalább 35 halotti beszéd.²⁹ A szónok egyházi vagy világi volta egyáltalán nem szerepelt a temetési szónok személyének kiválasztásakor érvényesülő szempontok között. Ehelyett inkább a humanista újdonságoknak kedvező kordivat számít, vannak igen felkapott szónokok: Giovanni Battista Egnazio több mint 60 halotti beszédet mondott Velencében, Giovacchino Castiglioni 11 év alatt 65-öt, egyszer egyet a temetésre lovagoltában kellett megírnia.³⁰

Ám az *oratio* elvei szerinti szónoklás módszere a tanító célzatú vagy a Krisztus életéről szóló prédikációkban is megjelenik, a legkorábban talán Gasperino Barzizza prédikációiban, majd Guarino tanítványa, Pietro del Monte műveiben érett formában a pápai udvarban is. A 15. század végén már Itálián kívüli példát is lehet találni rá, amilyen pl. Rudolf Agricola heidelbergi karácsonyi beszéde 1485-ben.³¹

Az amerikai jezsuita tudós, John W. O'Malley könyvének tárgya az 1450–1521 között a pápa jelenlétében, a mise szertartása során elmondott mintegy 160 prédikáció,³² amelyet teljes egészében a *genus demonstrativum*-ba illeszkedve lát leírhatónak. Mivel maguk a pápai udvarban prédikáló személyek is számos egyéb beszédet

27 *Uo.*, 25–26.

28 McMANAMON, *Funeral Oratory...*, i. m., 24.

29 *Uo.*, 24–25.

30 *Uo.*, 26.

31 O'MALLEY, *Content*, 38–40. Különösen figyelemreméltó és megérdemelné a szaktudomány mielőbbi kontrollját V. Kovács Sándornak az a megjegyzése, amely szerint Temesvári Pelbárt *Stellariuma* prédikáció helyett sokkal inkább a *panegyris* műfajához hasonló (V. KOVÁCS Sándor, *Temesvári Pelbárt egy korszakváltás sodrában* = TEMESVÁRI Pelbárt *Válogatott írásai*, vál., jegyz., utószó V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1982, 427). Ugyancsak további vizsgálatra vár az a kérdés, hogy az itáliai halotti beszédek és a műfaj magyarországi vonatkozású kortárs példái között kimutathatók-e szorosabb kapcsolatok. Lásd ebből a szempontból pl. Bornemisza Pál 1524-ben Várdai Ferenc erdélyi püspök fölött elmondott latin beszédét, amely 1526-ban Bolognában jelent meg (BORSA Gedeon, *Bornemisza Pál megemlékezése Várdai Ferencről és a többi, Mohács előtti bolognai, magyar vonatkozású nyomtatvány*, ITK, 1983, 48–50).

32 A „coram papa inter missarum solemnium” elmondott prédikációk alkalmainak, felügyeletének részletes leírását lásd O'MALLEY, *Praise and Blame*, 7–35.

tartottak Itália-szerte, a *genus demonstrativum* ennél még lényegesen szélesebb körben vált retorikai meghatározóvá.³³ A szóban forgó prédikációk klasszicizáló latin stílusúak, anélkül, hogy a ciceronianizmus Erasmus által felrótt szélsőségeibe esnének.³⁴ Szerkezetük a skolasztikus prédikációénál jóval kevésbé kötött, nagyobb részük elhagyja a *themát*, *prothemát*, a *thema repetitióját*, a *divisiót*, még az imádságot is, ugyanakkor klasszikus *exordiumuk* és *peroratiójuk* van.³⁵ Szerkezetük egységét, lezártágát nem hierarchikus felépítésük, hanem éppen a *conclusio*, *peroratio* biztosítja, amelynek azonban gyakran tartalmilag kevés köze van a prédikáció megelőző részeihez.³⁶ A beszédek szinte soha nem disputálnak, hanem az alapvető dogmák statikus exozíciójára kerül bennük sor. A középpontban azonban nem a tantételek állnak, hanem az isteni és emberi *facta, gesta, opera, beneficia*. Az ezek elmondásakor használt szavak ritkán utalnak a magyarázat, fejtegetés szókincsére, inkább az ábrázolás képzetkörébe tartoznak: *intueri, videre, aspicere, ante oculos ponere, contemplari*. Különösen sokatmondóak azok a példák, amikor a szónok arról beszél, hogy az elmondottaknak a hallgatók általi vizuális felidézésére azért van szükség, mert — a dolog nagysága, magasztossága miatt — ő nem tudja elmagyarázni, szavakba önteni.³⁷ A prédikáció megtartásának célját sem racionális tevékenységekben jelölik meg, mint azt a tematikus prédikátorok tették (*docere, probare, explicare, disputare* stb.), hanem olyan érzelmek kiváltásában, mint *venerari, admirari, gratulari*; a *laudare* céljával elmondott prédikációt a hallgatókban a *gaudere* és a *delectari* érzésének kell követnie, amelyekből az *imitari* benső igényének kell feltámadnia.³⁸

A változás a prédikációnak az egyházi szertartáson belül elfoglalt helyéből kiindulva is világosan megérthető. A prédikációt, mint a mise-liturgia részét, közvetlenül az eucharisztikus rész követi, s e legmagasztosabb, az „Emeljétek fel szíveteket” áhítatával jellemezhető következő aktus a prédikátor számára is lehetetlenné teszi, hogy csak száraz tanítást és útmutatást nyújtson. A *genus demonstrativum* által meghatározott emelkedett, ünnepélyes szónoki forma viszont tökéletesen megfelel ennek a kommunikációs helyzetnek.³⁹

A prédikációírás módszerének ez a megváltozása jelentős formai változásokat hozott ugyan — de az általa előidézett tartalmi változások talán még fontosabbak voltak. A skolasztikus prédikáció absztrakt doktrináit az isteni tettek, jótétemények (*beneficia*), istenemberi cselekedetek elbeszélése váltja fel, a beszédek lényegében

33 *Uo.*, 77–122.

34 *Uo.*, 51–54.

35 *Uo.*, 58–60.

36 *Uo.*, 60–61.

37 *Uo.*, 61–70. Több példát lehet találni az *ut pictura pradicatio* ötlete szerint kidolgozott ekphrasziszokra, főként a Krisztus életét tárgyaló részekben.

38 O'MALLEY, *Praise and Blame*, 70–76.

39 John W. O'MALLEY, *Erasmus and the History of Sacred Rhetoric: The Ecclesiastes of 1535*, Erasmus of Rotterdam Society Yearbook, 5(1985), 1–29; hasonló kiadása: O'MALLEY, *Religious Culture, i. m.*, VII. sz. (a továbbiakban: O'MALLEY, *Erasmus*).

filozófiai tárgyát a történetek elbeszélésének középpontba állítása. Míg a középkori prédikáció, ha a három ókori beszédcélkitűzés kategóriájában gondolkodunk róla, a *docere* célkitűzését valósította meg nyomatékosan, a *genus demonstrativum* szabályai szerint szerkesztett prédikáció hatékonyabban hangolhatta össze mindhárom célkitűzést. John W. O'Malley szerint az emberi méltóság gondolatának reneszánsz kori előtérbe kerülése is jelentős részben a *genus demonstrativum*ban megírt szónoklatoknak köszönhető.⁴⁰

A jelentőségének megfelelően idáig számításba nem vett jelenség mögött természetesen mélyebb filozófiai megfontolásokat is számba kell vennünk. Míg Petrarca nyomán Coluccio Salutati⁴¹ és Leonardo Bruni még a retorika és a filozófia egyeztetésének módját kereste, addig Lorenzo Valla működésében már az a mentalitás érvényesült, amely a filozófiát a retorika alá rendelte. Alaptétele, hogy lehetetlen igaz filozófia a retorikával való harmónián kívül. Egész nemzedékével osztozott abban, hogy Arisztotelészt a legmélyebb gyanakvással figyelték. Nyilván szerepe lehetett ebben a skolasztikus Arisztotelész-használat mély elítélésének is, ám az antik filozófia olyan tekintélyei, akiket ez az auktorhasználati mód kevésbé kompromittált, mint pl. Platón is, osztoztak ugyanebben a meg nem értésben. Valla és kortársai számára a humanizmus elsősorban az *eloquentiát* jelenti; amint Jerrold E. Seigel fogalmaz,⁴² vagy nem ismerik fel, vagy nem tartják rokonszenvesnek az ókori filozófiai kultúra azon aspektusát, amely ellenséges a retorikával szemben. A későbbi humanisták, Ficino, Pico, akik maguk is rendelkeztek skolasztikus iskolázottsággal, nem vetik el egészében a középkori filozófiai kultúrát, s az ókori tekintélyek közül is készek azoknak az elismerésére, akik „a szívükben voltak ékesszólók”, a szavakat nélkülözték ugyan, ám a bölcsességet nem. Ez a nemzedék már a humanizmus filozofikusabb változatát váltja valóra. Ugyanakkor elődeiknek is kétségbevonhatatlan érdeme, hogy a középkor századaiban mélyen alábecsült retorikában észrevették olyan eszmények lehetőségét, amelyekre a középkori ember nem is gondolt,⁴³ a filozófia súlyát pedig a skolasztika erőteljes túlhatalmának idején igyekeztek csökkenteni.⁴⁴

40 O'MALLEY, *Praise and Blame*, 123–164; O'MALLEY, *Content*, 239–240.

41 Róla lásd Jan LINDHARDT, *Rhetor, poeta, historicus: Studien über rhetorische Erkenntnis und Lebensanschauung im italienischen Renaissancehumanismus*, Leiden, 1979.

42 Jerrold Edward SEIGEL, *Rhetoric and Philosophy in Renaissance Humanism: The Union of Eloquence and Wisdom, Petrarch to Valla*, Princeton, New Jersey, 1968.

43 Vergilius alakjának mint mágusnak a formálódása jól mutatja ezt az értetlenséget (lásd BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe (Bornemíza-tanulmányok)*, Bp., 1960, 279–281; RITÓÓK Zsigmond, *Vergilius életrajzok*, AntTan, 1961, 150–160). — „Míg az antikvitás különböző korszakai a retorikáról vallott felfogásukat sajátos életszemléletük kereteibe tudták illeszteni, filozófiájuk szerves részévé tették, addig a keresztény középkor a retorikában csak különböző fordulatok, fogások, tehát pusztán eszközök tárházát látta. Nem is tudta az eszmei kérdések rangsorába emelni, s így alkotó továbbfejlesztésére sem volt képes.” (DURZSA Sándor, *Az appositio, mint középkori stíluskategória az ars dictandi tanításában*, ItK, 1971, 3.)

44 SEIGEL, *i. m.*

A prédikációs gyakorlat számottevő átalakulását valamelyest a prédikációelmélet változása is nyomon követte.⁴⁵ Így, noha a quattrocentóban többnyire még a középkori *ars predicandi* hagyományos tartalmának megfelelő traktátusokat írogattak, Lorenzo Guglielmo Traversagni már olyan értekezést írt *Margarita eloquentia* címen 1478-ban Cambridge-ben, amely a prédikáció egészét, a skolasztikus elvek szerint megszerkesztett hagyományos prédikációt is beleértve — amely egyébként csak „coram doctoribus et scholasticis” használható⁴⁶ —, a *genus demonstrativum*ba helyezi.⁴⁷ Aurelio „Lippo” Brandolininek a levélírásról szóló, a pápai udvarban készített terjedelmes elméleti művében (*De ratione scribendi*, 1485) néhány kitérő a prédikációval foglalkozik, amelyet ő is a *genus demonstrativum*ba sorol, elsődleges célját Isten *laudatio*jában nevezve meg. Bírálja azokat az udvari szónokokat, akik nem ismerik fel a különbséget az osztálytermi használatra megfelelő előadás és a templomban kívánatos szónoklat között — vagyis elveti a tematikus prédikációt.⁴⁸ A mű első nyomtatott kiadása 1549-ben jelent meg Bázelen, majd még több alkalommal kiadták a 16. században, Németországban is (pl. Köln, 1573).

A németországi retorika története egyébként számottevő olyan hazai hagyományra tekinthetett vissza, amely az Itáliából érkező hatásokat pontosan értelmez-

45 Erősen befolyásolhatta az átalakulást az antik mintákhoz visszatérő korabeli világi retorikaelmélet hatása, a vele fennálló viszonyok tisztázásának igénye. Lásd például Giorgio da Trevisa töretlenül klasszicizáló *Rhetoricorum libri*jét 1435-ből: *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*, vál., kiad. KOLTAY-KASTNER Jenő, bev. BÁN Imre, Bp., 1970, 111–115 (Az Irodalomelmélet Klasszikusai, 2).

46 O'MALLEY, *Praise and Blame*, 49. Határozott kritikát fogalmaz meg a skolasztikus elvek szerint szerkesztett beszédekről, amelyek nem valósítják meg szerinte az „oratores” elsődleges célját, a „suasio”-t. „Scholastici vero potissimum docere nituntur, deinde persuadere. Ad secundum vero minime pervenitur absque primo. Itaque prius eis necessarium est distince quasque partes dividere, deinde vero illas confirmare et confutare, ut tandem ad persuasionis intentum perveniant, quod raro assequuntur moderni quidam scholastici” (uo., 43).

47 Traversagni műve mellesleg az első olyan elméleti mű, amely egyáltalán felveti a prédikáció *genus*ának kérdését. Szakít az *ars* formai hagyományaival is: lényegében *Ad Herennium*-kommentárként szerveződik. Visszhangtalanságának oka O'Malley szerint, hogy a hasonló elméleti kérdések felvetésére felkészült Itáliában a mű semmi olyat nem tudott mondani, ami ne lett volna már mintegy egy évszázada alkalmazásban. Eszerint tehát a munka utóélete is a leírt prédikációs mód elterjedtsége mellett bizonyít. (John W. O'MALLEY, *Form, Content and Influence of Works about Preaching before Trent: The Franciscan Contribution = I Frati Minori tra '400 e '500: Atti del XII Convegno Internazionale, Assisi, 18–20 ottobre 1984*, Assisi, 1986; hasonló kiadása: O'MALLEY, *Religious Culture, i. m.*, IV. sz. [a továbbiakban: O'MALLEY, *Form*], 30–36.)

48 „Hoc loco mihi error eorum indicandus est qui cum divinum aliquid in concione laudaturi sunt ea de re partim disputant, partim precipiunt ac docent quasi in schola apud discipulos, non in templo apud populum, verba faciunt.” Elméleti tudásukért ugyan elismerés jár, de „ita divina res tractandi sunt, si publice dicamus, ut oratio, non lectio aut disputatio, videatur.” (O'MALLEY, *Praise and Blame*, 48.) Bizonyos dolgok egyébként is az emberi megértésen túl vannak; hangsúlyozni Isten tetteit kell — fogalmaz.

hetővé tette. Az első németországi nyomtatott retorikák a városi hivatalnokok igényeit elégítették ki az *ars dictandi* hagyománya szerint, de már a *studia humanitatis* ideáljának és az újra felfedezett klasszikus retorikának a hatása alatt. Az első anyanyelvű retorika is, amelyet Friedrich Riederer freiburgi városi nyomdász bocsátott ki az 1490-es években, együtt tartalmazott egy formuláriumot és az *Ad Herennium*-retorika fordítását.⁴⁹ Johann Reuchlin (1455–1522) tehát számíthatott hazai közönségének pontos megértésére, amikor a *Liber congestorum de arte praedicandi*ban (Pforzheim, 1504), bővebb kifejtés nélkül, megengedte a prédikátornak, hogy mindhárom klasszikus *genus* használja.⁵⁰

A kibontakozó protestantizmus hatására azonban Németországban rövidesen az itáliaitól eltérő irányt vett a prédikációelmélet *genus*okkal kapcsolatos tanítása. Luther fontos megállapítása, hogy a prédikációnak kettős feladata van, tanítania és exhortálnia kell, s ebben két tudományágra támaszkodhat: „dialectica docet, rhetorica movet”.⁵¹ Egyrészt tehát a protestantizmus alapvetően retorikus természetű, amit Luther híres elve fejez ki a legtömörebben: „verbum facit fides”.⁵² A prédikáció az új tanok terjesztésének legfontosabb eszköze a reformációban. A prédikáció elmélete pedig a világi szónoklattan elméletére támaszkodik, Melanchthon szavaival: a homiletika „vel pars vel imago est rhetorica”. A retorika feltétlen elfogadása, megtanulása a lelkészi hivatalra való felkészülés fontos része, minthogy ez a Biblia-magyarázat eszköze is.⁵³ A protestáns szónokeszmény pedig a Bibliának mint a Szentlélektől sugalmazott egyetemes szónoki ideálnak példaadó szerepét hangsúlyozza.⁵⁴ Másrészt azonban a lelkésznek nem elegendő csupán retorikai ismeretekkel felvértezettnek lennie, egyszerre kell tudnia magyarázni, definiálni, bibliai helyeket idézni, a Bibliából vagy másunnét vett exemplumokkal illusztrálni, szavait parabolákkal ékesíteni, képesnek kell lennie inteni.⁵⁵ Ilyen összefüggésben, a prédikációtól szilárdan megalapozott tudás kifejtését követelve természetesen jelentős szerepet kap a *dissimulatio artis* elve és a pusztá retorikával szembeni ellenségesség is.⁵⁶

Ezeknek a gondolatoknak a hatására Melanchthon (1497–1560) már jelentős változtatást tett a *genus*ok rendszerén. Elvetette a *genus demonstrativum* és a *genus iudiciale* templomi használatát,⁵⁷ megteremtette viszont, főként erre a célra, a *genus*

49 Helmut SCHANZE, *Problems and Trends in the History of German Rhetoric to 1500 = Renaissance Eloquence*, i. m., 105–125.

50 O'MALLEY, *Content*, 241.

51 Joachim DYCK, *The First German Treatise on Homiletics: Erasmus Sarcer's Pastorale and Classical Rhetoric = Renaissance Eloquence*, i. m., 221–237.

52 SCHANZE, i. m.

53 DYCK, i. m.

54 SCHANZE, i. m.

55 DYCK, i. m.

56 SCHANZE, i. m.

57 „Nunquam laudabit personam ullam concionator oratorum more” — idézi Janis KRĚSLIŇŠ, *Dominus narrabit in scriptura populorum: A Study of Early Seventeenth-Century Lutheran Teaching on Preaching and the Lettische lang-gewünschte Postill of Georgius Mancelius*, Wiesbaden, 1992, 51–64 (Wolfenbütteler Forschungen, 54).

*didascalicum*ot;⁵⁸ saját megfogalmazása szerint valójában átemelte a szent szónoklattanba a dialektikából, amely „ars recte docendi”.⁵⁹ Olyan *genust* teremtett tehát, amelybe az invenció tanát lényegében a dialektikából emelte át.⁶⁰ A *De officiis concionatoris*ban a *genus deliberativum*ot két részre osztotta: az *epitrepiticum* a hitre való buzdítást jelenti, a jó erkölcsökre való buzdítás a *paraneticum* nevet kapta. A prédikációban használatos beszédnemek közül a *didascalicum* és az *epitrepiticum* jóval fontosabb, mert tárgyük a hit, míg a *paraneticum*é a cselekedet.⁶¹

Melanchthon tudatában volt annak, hogy olyan követelményeket állapít meg az egyházi szónoklattal kapcsolatban, amelyek az itáliai irodalmi fejlődéssel ellentétesek; mint a protestantizmus egyik szellemi vezetőjének ez nyilván szándéka is volt. A prédikációk Krisztus tetteire és dicséretére tett nyomatékának elvetésekor úgy fogalmaz, hogy ez az Itáliában szokásos *declamationes* jellemzője. Szerinte nem ez a fajta szónoklat éri el a hallgatóságban a legnagyobb hatást, hanem a *genus didascalicum* szabályai szerint megszerkesztett prédikáció. Rendkívül nagy hatásúnak bizonyul majd a protestáns szónoklat történetében az a tény, hogy a *Quomodo concionator novitius concionem suam informare debeat, De modo et arte concionandi, De ratione concionandi, De officiis concionatoris* c. műveiben kifejtett rendszerében ez a dialektikusan megformált doktrinakifejtés, bizonyára nem szán-

58 A negyedik beszédnem az *Institutiones rhetorica* 1525. évi kiadásában szerepel először: „Hoc tempore vel maximam usum in ecclesiis habeat, ubi non tantum suasoria conciones habenda sunt, sed multo sapius homines dialectorum more, de dogmatibus religionis docendi sunt, ut ea perfecte cognoscere possint.” (KRĚSLIŇŠ, *i. m.*, 51. Melanchthon e retorikai műve első kiadásának éveként a szakirodalom 1521-et tartja számon, az újabb bibliográfiai összegzés azonban egy kiadást — kérdőjellel — már 1519-re datál: RALPH KEEN, *A Checklist of Melanchthon Imprints through 1560*, St. Louis, 1988. Egyébként a műnek 24 kiadását tartja számon, az utolsó 1533-ból való.) Az új *genust* az *Elementa rhetorices* megfogalmazása tette szélesebb körben ismertté: „Vulgo tria numerant genera causarum. Demonstrativum, quo continetur laus et vituperatio. Deliberativum, quod versatur in suadendo et dissuadendo. Iudiciale, quod tractat controversias forenses. Ego addendum censeo didascalikon genus...” (MELANCHTHON, *Elementorum rhetorices libri duo*, CR XIII, 421.) Lásd erről BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., 1958, 126; UŐ., *Történeti bevezető = Stilisztika tanulmányok*, Bp., 1961, 19. Melanchthon e műve a szerző életében legalább 36 alkalommal jelent meg, s első kiadásának szokásos 1531-es évét ismét az újabb bibliográfiai vizsgálat alapján 1529-re módosíthatjuk (KEEN, *i. m.*). Magyarországon főként Lucas Lossius kiadásában használták (TÓTH Béla, *Ramus hatása Debrecenben*, Könyv és Könyvtár (Debrecen), 12(1979), 104, 38. j.); erről: Dilwyn KNOX, *Order, Reason and Oratory: Rhetoric in Protestant Latin Schools = Renaissance Rhetoric*, ed. Peter MACK, London–New York, 1994, 63–80. Lásd még BORZSÁK István, *A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez*, ItK, 1965, 433–446.

59 O'MALLEY, *Content*, 241.

60 SCHANZE, *i. m.* „Nemo potest rite docere, nisi dialectica peritus sit” — idézi KRĚSLIŇŠ, *i. m.*, 51–64. E negyedik beszédnem sincs azonban teljesen ókori előzmény nélkül: Cicero szól egy *disputandi* *genus*ról (*Part. or.* 67), említi Quintilianus is (3,4). Tyrusi Maximus pedig felvette rendszerébe negyedik beszédnemnek (O'MALLEY, *Erasmus*).

61 O'MALLEY, *Content*, 241–243.

dékoltan, a skolasztika tematikus prédikációjára emlékeztet.⁶² Másként fogalmazva: van egyfajta intellektuális affinitás a *genus didascalicum* és a középkori *ars pradicandi* dialektikus természete között.⁶³

Melanchthon későbbi művében, a *De modo et arte concionandi*ban a rendszer tovább módosul, az itt kifejtettek szerint a prédikációt valójában csak két *genus* működteti. Az egyik a *doctrina*, ami a *catechesis*t (a dialektika szabályai szerint kifejtett hittételek) és az *interpretatio scripturat* jelenti (a szentírási hely és a *loci* összekapcsolása), a másik az *adbortatio*. A két *genus*nak ez a meghatározása tehát a korábbiaktól lényegében különbözik: a *genus*okat nem egy-egy prédikáció egésze valósítja meg, hanem az egy prédikáción belül egymást váltó részek.⁶⁴ Ennek a jelentősége akkor válik világossá, amikor a prédikációirodalom diszpozíciói eljárásainak történetét állítjuk majd össze.

Erasmus (1465–1536) 1535-ben megjelent *Ecclesiastes, sive Concionator evangelicus* c. munkája a prédikációt prófétálásnak nevezi, ami azonban nem események megjövendölését vagy a bűnök elleni mennydörgést jelenti, hanem tanítást, magyarázatot. Ugyanakkor szerinte a helyes keresztényi tanítás sohasem dialektikus vagy argumentatív, szárazon elvont, mert az istenes életre kell megnyernie. Ezért rendszerében a tanítás nem is szerepel mint önálló beszédnem, viszont valamennyi beszédnem az *instructio* és a meggyőzés kapcsolódásának módjából adódik. A prédikáció céljainak megfelelően Erasmus öt lehetséges *genus*t határozott meg, amelyek közül négy a *genus deliberativum*ra megy vissza (*persuasio, exhortatio, admonitio, consolatio*), míg az ötödik, a *genus laudatorium*, a *demonstrativum*ra, lényegében a szentek dicséretére korlátozott szerepkörben.⁶⁵

A keresztény szónoklat néhány további sajátosságának a klasszikus retorika keretei közötti tisztázására első alkalommal Erasmus tesz kísérletet. Az egyházi kommunikációnak azt az alapvetően ellentmondásos helyzetét felismerve, hogy a *verbum Dei* terjesztésének, közlésének az egészen más, viszonylagos meggyőző erejű emberi szó eszközével kellene történnie, a klasszikus tanítások éthosszal kapcsolatos megállapításaiban találja meg a feloldás lehetőségét, a prédikátor személyes példaadására, hitelességére utalva. Abból az invenciók különbségből, hogy míg a klasszikus szónoklat tettekkel, személyekkel foglalkozik, a prédikáció tárgya pedig egy szentírási szöveg, több különböző következmény is adódik Erasmus rendszerében. Egyrészt az *oratoria* hagyományos felosztása, ismeretei helyett inkább a klasszikus grammatika és a késő-antik másodlagos, irodalmi retorika stilisztikai, exegetikai kérdései kerülnek előtérbe. Másrészt a szövegmagyarázatra való koncentráció tulajdonképpen a homiliát határozza meg mint az egyházi kommunikáció tökéletes formáját.⁶⁶

62 Uo.

63 O'MALLEY, *Erasmus*.

64 KRĚSLIŇŠ, i. h.

65 Uo.; O'MALLEY, *Erasmus*.

66 O'MALLEY, *Erasmus*; O'MALLEY, *Form*, 40–44.

Melanchthon és Erasmus tehát tudott valamiképpen az itáliai változásokról, s noha kételkedtek abban, hogy a *genus demonstrativum* megfelelné a prédikációelmélet keretétül, a megoldást szintén a klasszikus retorika terepében belül keresték.⁶⁷ Ennek az állásfoglalásnak vízvázalzó jelentősége van az európai retorikatörténetben; rendkívül széles körű elterjedése és hatása miatt Erasmus kézikönyve lehetett az, amely a középkori *artes* rendszerét lényegében félresöpönte a retorikai gondolkodásból.

Az erasmusi mű megjelenése előtt, a 16. század első harmadában írott vagy nyomtatásban ekkor először megjelent retorikai traktátusok között egész Európában csak a Reuchliné, Melanchthoné, Veit Dietriché és a német ferences Nicolaus Herborn (vagy Ferber) *Methodus predicandi verbi divini*je (1529)⁶⁸ minősíthető humanista értékrendszerűnek, a többi még skolasztikus iromány. Ezeknek sem nagy a száma; a mondott feltételnek mindössze Johann Ulrich Surgant (*Manuale curatorum predicandi*, 1503), Hieronymus Dungersheim (*Tractatus de modo discendi et docendi ad populum sacra*, 1514), Bartholomaeus Arnoldi de Usingen (*De recta et munda predicatione evangelii*, 1525) és Pedro Ciruelo (*De arte predicandi*, 1528) egy-egy műve felel meg.⁶⁹ Ezeknek az *ars*oknak a tanaiban is mutatkoznak azonban változások. Míg a korábbi prédikációs kézikönyvek a formai és tartalmi igényességre tették a hangsúlyt, e kései traktátusok — már a 15. század közepétől — az egyszerű népnek megfelelő beszédmodot írják elő.⁷⁰ Feltehető, hogy ezúttal az újabb prédikációs és prédikációelméleti törekvések és a *sermo* között alakulnak ki hasonló használati különbségek, mint korábban a *sermo* és a *homília* között.

Az *Ecclesiastes* megjelenését követően viszont már igazi anakronizmusnak számítanak a hasonló *ars*-kompilációk, s a klasszikus retorika keretei folytatódik a homiletikai gondolkodás. A skolasztikus prédikáció bizonyos elemei ugyan még évszázadokig megmaradnak, de a paradigmaváltás világosan kiolvasható már Loyolai Szt. Ignácnak az 1550-es években, a *Constitutiones Societatis Jesuban* leírt szavaiból: a szónokok kötelességei között említi, hogy „eo modo proponendi qui adificationi populi conveniat (qui a scholastico diversus est) se etiam exerceant”.⁷¹

67 Az itáliai változások által egyedül érintett elméleti művek, Traversagni és Herborn ismeretének egyikük művében sincs nyoma (O'MALLEY, *Erasmus*).

68 Az utóbbiról lásd O'MALLEY, *Form*, 36–40.

69 O'MALLEY, *Erasmus*. O'Malley itt említi még 1505-ös évszámmal Michael de Hungaria *Modus predicandi et extendendi diversas materias per colores rhetoricales* c. munkáját, amint azonban Tarnai Andor tisztázta, a valójában kölni domonkos szerkesztmény már egy 1499. évi kölni kiadásban is megvan (TARNAI Andor, *Michael de Hungaria*, ItK, 1974, 666–667).

70 Mivel Murphy összefoglalása csak a 14. századig követi az *ars* fejlődését, erre a változásra csak a legújabb kutatás figyelt fel: BRISCOE, *i. m.*, 42–48. Ráadásul a helyes prédikálást illető új előírások több vonatkozásban egymásnak ellentmondani látszanak (predikálni *brevissime*, *ferventissime*, *spaciose*, *devote*, *moraliter*, *prudenter*, *ordinate* egyaránt kell), a szándékok világossá tételéhez további tisztázás szükséges.

71 Idézi BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., 1979, 44 (Humanizmus és Reformáció, 8); O'MALLEY, *Erasmus*.

A 16. század második felének retorikai gondolkodásában már világosan meg kell különböztetnünk a két alapvető felekezeti tábor, vagyis a prédikáció retorikai keretben való elhelyezésére tett kísérletek további szintetizálásának katolikus és protestáns útját. Ugyan továbbra is számos közös elem mutatható ki a gondolatmenetekben, ám épp a most középpontba állított kérdések, a prédikáció *genus*ának meghatározása és ennek átfogó következményei, a század végére már két jól elkülönülő rendszert alkotnak a két felekezetenél. A kezdeti közös alapokban is érdemes már azokra a különböző irányba ható tendenciákra figyelni, amelyek előbb csak hangsúlyeltolódásokat határoznak meg, rövidesen azonban lényegi különbségek előidézőivé formálódnak. Annál érdekesebb ez a folyamat, mert lényegében mindkét irányát Erasmus gondolatai indítják el, akinek mindkét táborban megvolt a maga széles körű tekintélye és hatása, és e hatás maradandóságán az sem változtatott, hogy a humanista személye később fokozatosan mindkét felekezetben háttérbe szorult: a katolikusok között indexre került, a kialakuló protestáns orthodoxiák pedig mint „habozó elméjű ember”-t emlegették, aki „csavargásra való mezőt nyit az eretnekeknek”.⁷²

A skolasztikus *artes* helyett immár véglegesen új elméleti keretek között meghatározott prédikációtípus elnevezését is Erasmustól kapta, a németalföldi szerző ugyanis olyan terminust használt művében, amelynek korábbi használatára kevés példát lehet találni, prédikációt jelölő előfordulására pedig alig néhányat. A *concio* szó használatával (amelynek a klasszikus kultúrában való jelentéséről Erasmus talán Lorenzo Valla *Elegantiajából* tájékozódott⁷³) a prédikáció mintaadó példájáért a skolasztikát megelőző időszakra nyúlt vissza, amivel még a vele egyet nem értőknek is kijelölte a tájékozódás új lehetőségeit. A század második felében már ez a szó jelenti az elfogadott terminológiát mindkét felekezet homiletikai műveiben.

A szó ókori jelentése azonban tartalmi elemmel is hozzájárul a prédikációirodalom elméleti kereteinek világosabbá válásához. A *concio* megnevezést a klasszikus antikvitásban az államférfi által a tömegnek mondott beszéd megjelölésére használták, vagyis a *genus deliberativum*hoz tartozó szónoklatot értettek alatta.⁷⁴ Ez a beszédnem a prédikáció műfaji meghatározásában is egyre növekvő szerephez jut a század második felében. Amint láttuk, Erasmus rendszerében is a legtöbb kommunikációs forma meghatározásakor e *genus* játszik főszerepet.⁷⁵ Úgy látszik, talán ő

72 Lásd Keserű Bálint 17. század eleji adatait Milotai Nyilas István és Geleji Katona István műveiből, valamint a németalföldi liberális humanizmus utóvédharcaiból: KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és az európai, későhumanista ellenzék*, A.Hist.Litt.Hung.A.Univ.Szeg., 9(1969), 20–22. Vö. azzal is, ahogyan a lutheránus orthodoxia Melancthonot támadni kezdi, *uo.*, 12.

73 O'MALLEY, *Erasmus*.

74 Lásd ezzel kapcsolatban az egyházi igehirdetésre vonatkozó szavak latin etimológiáját is: a *pra-dicatio* szónak *con-cio* szóval való felcserélése kifejezi a reformációnak a gyülekezeti élet eszményét középpontba állító szándékát; azt a különbséget, amely az egyoldalú tanítás és a kölcsönös kommunikáció között van. (Bővebben: DYCK, *i. m.*)

75 O'MALLEY, *Erasmus*.

áll annak a nézetnek mindkét felekezetben való gyors elterjedése háttérében, amely a *genus deliberativum*nak különös jelentőséget tulajdonít. Már magához Melancthonhoz is bizonyíthatóan Erasmustól került e *genus* jelentőségének felismerése, de még nem az *Ecclesiastes*ből, hanem az *Opus de conscribendis epistolis*ből.⁷⁶

A *genus deliberativum* előtérbe kerülésével, a meggyőzés fokozódó jelentőségével magyarázható, hogy az érzelmek szónok általi felkeltésének és befolyásolásának, a *pathologiának* a tana iránt egyre fokozódik az érdeklődés. Hogy milyen terjedelmes elméleti fejezeteket szentelnek neki, arra jó példa a katolikus oldalon pl. Caussin, a protestánsoknál Keckermann kézikönyve⁷⁷ és a königsbergi Valentin Thilo (1607–1662), aki önálló könyvet írt a tárgyról (*Pathologia oratoria*, 1647).

A *deliberativum* azonban a protestáns oldalon, noha a protestáns prédikációirodalom tanító–moralizáló jellegének fontos meghatározója, legfeljebb a második a fontossági sorban, gyakorlatilag a melancthoni eredetű negyedik beszédnem rendeli maga alá. A katolikus tábor elméletírói viszont a század végére éppen e negyedik beszédnemet rekesztik ki a prédikációt meghatározó retorikai összetevők közül; a prédikáció egésze általában leginkább a *deliberativum* által meghatározott marad, jelentős csoportjaiban, a halotti beszédekben és a szentek életéről mondott beszédekben azonban a *genus demonstrativum* dominanciájával kell számolni.

A két felekezet retorikai–homiletikai eszményeinek elkülönülését az teszi érthetővé és követhetővé, ha nemcsak a beszédek meghatározó *genus*ok fontossági sorrendjéről tett megállapításokra figyelünk. Legalább még két szempontot érdemes érvényesíteni. Az egyik a beszédek célkitűzéseit illeti, a másik a nyilvános kommunikációban közölhető igazságok szintjét.

Mind a katolikus, mind a protestáns elméleti munkák, a klasszikus retorikai rendszerre, Ciceróra és Szt. Ágostonra hivatkozva szokásszerűen ismételtetik, hogy a szónoknak három célkitűzése van: *docere, delectare, flectare*. Ám teljes a bizonytalanság abban a tekintetben, hogy ez a három célkitűzés jelenti-e a célok hierarchiáját, fontossági sorrendjét is; hogy a prédikáció különböző fajtáihoz vagy *genusaihoz* tartozó feladatok-e ezek, vagy a prédikációt egészében illető, tehát minden prédikációban mindig megvalósítandó követelmények. E kérdések sajátos megválaszolási kísérleteinek elemzése a prédikációt illető koncepciók markáns különbségeit fogja megvilágítani a további kutatás során. Az alapvető megfontolások tárgyát természetesen az képezi, hogy képes-e a három célkitűzés azonos irányba hatni, erősíteni egymást a prédikációtól megkívánt hatás elérésében. A katolikus tábor igennel felel; a prédikáció érzékekre ható elemei, amilyen a Loyolai Szt. Ignác lelkigyakorlatos könyvében szorgalmazott *imaginatio* is, képesek az értelemre hatni, és elindítani „azokat a gondolatokat, amelyek [...] a jó elfogadásához, az akarati elhatározáshoz vezetnek.”⁷⁸ A protestáns tábor nézeteinek megértéséhez viszont Kálvin *Institutióját*

76 O'MALLEY, *Content*, 243–244.

77 Brian VICKERS, *On the Practicalities of Renaissance Rhetoric = Rhetoric Revalued: Papers from the International Society for the History of Rhetoric*, ed. Brian VICKERS, Binghamton–New York, 1982, 133–141.

78 HOLL Béla, *Hajnal Mátyás: Szüves könyvecske* = HAJNAL Mátyás, *Az Jesus szívet szerető*

érdeemes idézni, amely szerint a lélek két fő működése az értelem (Szenci Molnár fordításának terminológiája szerint: „okosság”) és a kívánság, az utóbbinak két része az akarat és a „gyönyörködő vágyódás”. Ez az utóbbi kettő egymással élesen szemben áll a ráció megkövetelte belátások elfogadása tekintetében: „az legyen az akarat, midőn az kívánság enged az okosságnac: az gyönyörüségre vágyás pedig az, midőn az kívánság az okosságtul nem hadgya magát vezéreltetni, hanem annac igaját eltaszittyta tőle és mértéktelen dolgokra kiczavarog.”⁷⁹ A hármás célkitűzés tehát nem egy lineáris folyamat egymást követő három pontjaként valósul meg, hanem a *docere* és a *delectare* eleve sohasem lehetnek ugyanannak a folyamatnak a részesei.

Ugyancsak határozott különbségek vannak a prédikálás során tett megállapítások és érvelésmódok igazságtartalmát illetően. A klasszikus szónoklat jellegzetesen a *verosimile* körébe tartozott, a keresztény szónoklatot, amint láttuk, a *vera* közlésének igénye hatja át. A teljes körű, teológiai és tudományosan megalapozott igazság csorbítatlan közlésének igénye azonban a protestáns prédikációban jóval erősebb meghatározó tényező, mint a katolikusoknál, akiknek elméleti megfontolásai a ráció, az állítások mérlegelése és a bizonyítás hatására a felismert igazság belátása helyett inkább a hitelvek kétely nélküli átélésére, a bizonyítás nélkül is igaznak elfogadott alapelveknek megfelelő magatartási minták követésére, az akarat befolyásolására összpontosítanak. Mintha azt a gondolatot követnék: „Satius est autem bonum velle quam verum nosse”, jobb kívánni a jót, mint tudni az igazat.⁸⁰

sziveknek aytatosságara szives kepekkel ki formaltatott; és azokrúl való Elmélkedésekkel és Imádságokkal megb magyaráztatott könyvecbke, Bécs, 1629 (RMK I, 576 = RMNy 1422); hasonmás kiadása: kiad. KŐSZEGHY Péter, Bp., 1992, 18 (BHA, 27); BITSKEY, *i. m.*, 87.

79 Idézi OLASZ Sándor, *A kálvini művészetfölfogásról és magyarországi kisugárzásáról*, A.Hist.Litt.Hung.A.Univ.Szeg., 13(1973), 45–46.

80 A latin közhelyet Petrarcától idézi Charles TRINKAUS, *The Question of Truth in Renaissance Rhetoric and Anthropology = Renaissance Eloquence*, *i. m.*, 207–220. Hajnal Máttyás devóciós könyvecskéjében: „inkább érzelem magamban a' te szeretetednek gerjedezésit, hogy sem mint tudnom az ő természetinek mi vóltát!” (HAJNAL, *i. m.*, 96.)